

УДК 902.01:631.17+025.4.025

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ ДЛЯ ОБРОБКИ ГРУНТУ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХАЗАРСЬКОГО КАГАНАТА VIII-IX СТОЛІТЬ

У статті наводиться класифікація знарядь для обробки ґрунту салтово-маяцької культури Хазарського каганату та приводяться приклади знахідок подібних знарядь із Верхньосалтівського та Мохначського городищ.

Ключові слова: *Салтово-маяцька культура, знаряддя для обробки ґрунту, мотики, наконечники.*

На сьогоднішній день знаряддя для обробки ґрунту салтово-маяцької культури Хазарського каганату добре вивчені та класифіковані, але в сучасній Україні досить мало праць, де характеризуються знаряддя з різних пам'яток салтово-маяцької культури.

Метою статті є характеристика знарядь для обробки ґрунту з різних пам'яток салтово-маяцької культури Хазарського каганату.

За період існування салтово-маяцької культури розмах хліборобства, садівництва та виноградарства вимагав постійного

вдосконалення землеробських знарядь. Тому, майже на кожному поселенні салтово-маяцької культури зустрічаються землеробські знаряддя і набір їх, як правило, дуже різноманітний [5, с. 144].

Щоб мати уявлення про знаряддя для обробки ґрунту салтово-маяцької культури Хазарського каганату необхідно навести їх класифікацію.

За характером з'єднання з дерев'яною частиною орних знарядь салтівські наконечники діляться на черешкові і втульчасті. Перші представлені наконечником знайденим в Маяках. Аналогічний наконечник знайдений в Саркелі-Білій Вежі. До орних знаряддь, складовою частиною яких були ці так звані «додаткові» наральники, відноситься кривоґрядильне рало. Поява у Подонні в хазарський час подібних рал пояснюється етнокультурними контактами з населенням, яке проживало на території сучасної Болгарії.

За класифікаційними ознаками втульчасті наконечники діляться на дві групи. За ознакою відносної ширини лопаті і втулки розрізняються дві підгрупи наконечників: А – зі слабо вираженими плічками, які виступають за краї втулки не більше ніж на 1 см; Б-широколопатні.

Серед знахідок сільськогосподарських знарядь праці відомі чересла. Два чересла виявлені на Правобережному Цимлянському городищі, три – в Маяках. Салтівські чересла відзначаються великими розмірами. Всі чересла, за винятком одного, є симетричними. Серед них виділяються знаряддя з короткою і довгою робочою частиною. Цікаво, що в Маяках чересла виявлені у закритих комплексах разом зі списоподібними і втульчастими наконечниками. На Правобережному Цимлянському городищі чересла знайдені з наконечниками. Наявність чересел, навіть асиметричних, не доводить існування одностороннього плуга для загінної оранки, під час якої чересло вертикально розрізає ґрунтовий шар, а наконечник горизонтально підрізає шар землі, піднімає його і за допомогою відвальної дошки відсуває в бік, частково або повністю перевертаючи. Чересло могло використовуватися і як робоча деталь самостійного орного знаряддя.

Для різних земляних робіт використовувалися мотики, заступи і сокири. Вони зустрічаються у закритих комплексах разом з наконечниками рал і плугів, череслами, серпами, іноді – з предметами озброєння.

Провушні мотики – масивні сільськогосподарські знаряддя праці вагою до 1 кг. Мотики, аналогічні салтівським, з'явилися у римську епоху. Численні знахідки цих знарядь праці зафіксовані на слов'янських і прилеглих землях у матеріалах пам'яток 2-ї половини I – початку II тис. н. е., наприклад, на Кавказі. Мотиками розбивали грудки землі з дерном, рубали коріння дерев, викорчувували пні. Своєрідну форму мали мотики з Правобережного Цимлянського городища і з другого Маяцького скарбу. Вони нагадують кетмени з округлою робочою частиною і типологічно близькі античним сільськогосподарським знаряддям для обробки ґрунту з Боспору і мотиці для обробки городів з Волзької Булгарії. Найчастіше мотики використовувалися в садівництві, городництві, виноградарстві.

У землеробстві широко застосовувалися провушні господарські сокири двох типів: з вузьким і широким лезом. Як і мотики, провушні сокири знайдені в закритих комплексах разом з сільськогосподарськими знаряддями, наприклад, в першому і в другому Маяцьких скарбах. Наявність сокир у скарбах не випадкова. Це вказує на те, що ці знаряддя використовувалися у сільському господарстві для підготовки землі під рілля: вирубування дерев і чагарників, викорчування пнів і перерубки коренів. Сокири були допоміжними землеробськими знаряддями праці, але в умовах Лісостепу, де доводилося очищати ділянки землі під рілля, їм належала важлива роль в обробці землі.

Значно рідше на пам'ятках салтівської культури зустрічаються залізні оковки дерев'яних заступів. Відомі два типи оковок: виїмчасті і прямокутні. Виїмчасті оковки овальної форми, які охоплюють дерев'яну лопату знизу і з боків, були без вушок або з двома бічними вушками і отворами в них. Оковки другого типу не мають аналогій в давніх пам'ятках. Вони знайдені в басейні середньої течії Сіверського Дінця, де слов'янський вплив був слабший, ніж у прикордонних з Хазарією землях [4, с. 32-37].

Крім того, до знарядь для обробки ґрунту належать, якоюсь мірою, землекопні мотики, широко поширені в салтово-маяцьких старожитностях. Це невеликі прямокутні лопаточки з втулкою, як у наконечників, покладені майже в кожен катакомбу. Багато їх знайдено і на Правобережному Цимлянському городі, і в Саркелі. У Подонні у 8-9 ст. мотиками довбали твердий глинистий або крейдяний материк при спорудженні напівземлянок, катакомб і могил. В стінках напівземлянок і особливо часто на стінах і склепінні катакомб можна розгледіти чіткі сліди цього знаряддя – вузькі і короткі борозенки. Цікаво, що ширина їх майже завжди точно співпадає з шириною мотики, виявленої в могилі. Що може, ймовірно, означати, що те знаряддя, яким видовбували катакомбу, за звичаєм в ній і залишали. Подібні мотики поширені далеко за межами Подоння та Приазов'я. Кочові народи користувалися ними для риття могильних споруд ще на межі середньовіччя. Дуже поширені вони і у синхронних салтово-маяцькій культурі, пам'ятках Сибіру і Середньої Азії, залишених кочовими і напівкочовими тюркомовними народами. На території Подоння вони найчастіше зустрічаються в тих місцях, де довбали в землі катакомби та напівземлянки [5, с. 144-146].

Також до числа землеробських знарядь слід віднести, мабуть, і своєрідну мотику з округлою робочою частиною і тяжким обухом, що нагадує кетмень.

Землеробські знаряддя знайдені на ряді поселень – Правобережному Цимлянському, Карнаухівському, Суворовському, Лівобережному Цимлянському, Салтівському, Підгорівському і деяких інших, але ніде вони не представлені так повно і у такому стані, як на Правобережному Цимлянському поселенні [3, с. 119].

Одними з найбільш досліджених городищ салтово-маяцької культури є Мохначське і Верхньосалтівське городища. Також на них знайдений хліборобський інвентар.

На Верхньосалтівському городищі знаряддя для первинної обробки ґрунту знайдено небагато. До них належать два залізних наральника. Перший з них представлений в експозиції місцевого музею, його походження невідоме. Другий, з пошкодженою втулкою, був виявлений у 2002 р., під час робіт на північно-

західній частині городища. Він був знайдений на рівні материка поруч з внутрішнім панцирем фортецької стіни (або під ним). За класифікацією, ці наральники належать до типу I B і датуються другою половиною I — початком II тис. н. е. Вони були характерні не тільки для населення салтівської культури (городища: Маяки і Правобережне Цимлянське), але й для сусідніх слов'янських племен.

Згідно знайденим металевим частинам (наральників і, ймовірно, чересел), можна припустити існування двох типів знарядь для первинної обробки ґрунту: – кривоґрядильні рала з наральником, укріпленим залізним широколопатним наконечником, поставленим горизонтально до землі; – знаряддя плужного типу – кривоґрядильні рала з наральником, укріпленим залізним широколопатним наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом і відвальною дошкою.

До знарядь для первинної обробки ґрунту потрібно зарахувати залізні оковки від лопат-заступів. Їх характерною особливістю є напівовальна форма і наявність отворів для кріплення з обох сторін у верхній частині виробу. Технологічна особливість цих знарядь полягає в тому, що вони виготовлялися з двох вигнутих смуг, які зварювались по зовнішньому краю. З внутрішнього краю виробу не зварювались.

На території ранньосередньовічного Верхнього Салтова знайдена одна провушна і значна кількість втульчастих мотик.

Вони виготовлені із заліза і належать до знарядь для вторинної обробки ґрунту. Переважна більшість верхньосалтівських мотик була виявлена під час досліджень катакомбних поховань, деякі з них відомі і з поселенської території комплексу.

Єдина провушна мотика, як і більшість безпаспортних знахідок з експозиції історико-археологічного музею у Верхньому Салтові, найімовірніше, виявлена місцевими жителями на території села. Найближчі аналогії їй відомі в матеріалах городища Маяки; мотики з таким же типом кріплення відомі також на Правобережному Цимлянському городищі [1, с. 62-63].

З матеріалів Мохначьського городища відомий залізний широколопатевий наральник, робочі поверхні котрого було

укріплено масивними наварними пластинами, що говорить про його потужність і можливість використання для оранки на чорноземних ґрунтах. Аналогії таким наральникам широко відомі серед матеріалів салтівської культури. Так, подібні знаряддя були знайдені на городищах Маяки, Правобережному Цимлянському. Цей тип датується другою половиною I – початком II тис. н. е. Подібні за формою та пропорціями наральники широко відомі також і на слов'янських пам'ятках лісостепової зони Східної Європи.

На теренах сучасної України наральники з плечиками відомі з черняхівських часів. На території Дніпровського Лівобережжя широколопатеві наральники з'являються у V-VII ст. Описаний наральник доцільніше за все було використовувати на кривоградильному ралі, з наральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі. Можна також припустити використання такого наральника на знарядді плужного типу – кривоградильному ралі, з наральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою. Отже, цілком ймовірно, що орне знаряддя з таким наральником, могло використовуватися і для підняття цілини, або під час повернення на ділянку, яку під час перелогу залишили для відновлення родючості ґрунту.

На території салтівської частини Мохначського городища було знайдено також знаряддя для вторинної обробки ґрунту – втульчасті мотики двох типів: мотики-тесла та одна провушна мотика, робоча частина якої поставлена поперек до втулки. Близькою за формою, хоча й не аналогічною, є мотика з Правобережного Цимлянського городища [2, с. 265-266].

Отже, проаналізувавши знахідки знарядь для обробки ґрунту салтово-маяцької культури, можна сказати, що найбільш поширеним знаряддям землеробства були втульчасті мотики, якими видовбували катакомби і могили. Також великою кількістю представлені наральники, які визначені як деталі для кривоградильного рала, що мало широке поширення серед населення салтово-маяцької культури.

**ОРУДИЯ ТРУДА ДЛЯ ОБРАБОТКИ ПОЧВЫ САЛТОВО-
МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ ХАЗАРСКОГО КАГАНАТА
VIII-IX вв.**

В статье приводится классификация орудий для обработки почвы салтово-маяцкой культуры Хазарского каганата и приводятся примеры находок подобных орудий на Верхнесалтовском и Мохначском городищах.

Ключевые слова: Салтово-маяцкая культура, орудия для обработки почвы, мотыга, наконечники.

Chentsov Y. N.

**TOOLS FOR SOIL SALTOVO-MAYATSKAYA CULTURE OF
THE KHAZAR KHANATE VIII-IX CENTURY**

The article provides a basic classification of instruments for soil Saltovo-mayatskaya culture of the Khazar khanate and examples of tools from archaeological finds on Verhnesaldinsky and Mochnaczkа forts.

Key words: Saltovo-Mayaki culture, tools for tillage, the hoe, tips.

Джерела та література

1. Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. – К.: Институт археологии НАН Украины, 2010. – 216 с.
2. Колода В. В., Горбаненко С. А. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначського городища) / Колода В. В., Горбаненко С. А. – Vita Antiqua № 7-8 / Збірка наукових статей, К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – № 7-8. – 300 с.
3. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / Ляпушкин И. И. – Труды Волго-Донской

археологической экспедиции. Том 1 : Издательство АН СССР. – 426 с.

4. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата / Михеев В. К. – Х. : Издательство «Вища Школа» , 1985. – 150 с.
5. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-Мацкая культура / Плетнева С. А. – М. : Издательство «Наука», 1967. – 197 с.